

Струкуленко А.С.

**ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КОЧІВНИКІВ У НАУКОВИХ
ЗБІРНИКАХ НОВОБУДОВНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Мета і завдання даної статті полягають в оцінці внеску новобудовної експедиції Дніпропетровського державного (нині – національного) університету у формування джерельної бази та дослідження у руслі пізньокочівницької проблема-

тики^{*}. Об'єктом вивчення є публікації в наукових збірниках, що видавалися за матеріалами робіт постійнодіючої новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського університету (в подальшому – Лабораторії археології Подніпров'я) в інтервалі 1977–2003 рр. Перші випуски не мали затвердженої загальної назви, виходячи то як «Курганные древности Степного Поднепровья», то як «Курганы Степного Поднепровья» або «Древности Степного Поднепровья», тому в даній статті замість назв випусків використовується термін «Збірник». Починаючи з 1984 р., було введено назву «Проблеми археології Подніпров'я» (скорочено ПАП), та збірник набув статусу ВАК'івського видання. Структура збірників залежала як від завдань досліджень, що проводились експедицією, так і наявних матеріалів. З часом у «Збірнику» визначились наступні розділи: 1 – публікації за матеріалами польових досліджень, які зазвичай носили колективний характер; 2 – статті або короткі повідомлення, що розміщувались у хронологічній послідовності; 3 – хроніка, присвячена роботі фондів археологічного музею ДДУ. Останній розділ, на жаль, носив епізодичний характер.

Склад редакційної колегії з часом змінювався, беззмінною залишалась тільки відповідальний редактор – І.Ф. Ковальова. Серед рецензентів були відомі вчені: В.М. Даниленко, С.С. Березанська, В.М. Массон, А.О. Моруженко, В.Ю. Мурзін, А.Д. Пряхін, Г.К. Швидько.

Працюючи з матеріалами, вміщеними у «Збірниках», необхідно враховувати, що авторський колектив представлений у перших виданнях виключно співробітниками експедиції, в тому числі студентами, яких прагнули залучити до наукової роботи. Це потребує від працюючого із публікаціями знання ситуації, в якій з'являлися колективні роботи, й певного такту, щоб не припускати помилки в оцінці ступеня особистого внеску кожного з авторів.

В подальшому, після того як «Збірник» став міжвузівським, зустрічаємо на його сторінках імена таких відомих дослідників, як: С.С. Березанська, В.С. Бочкар'єв, В.В. Отрощенко, А.Д. Пряхін, С.Ж. Пустовалов, О.В. Симоненко, О.Н. Тітова, Е.С. Шарафутдінова та ін. Публікації дніпропетровського «ядра» авторів також якісно змінюються з часом. Вивчення цих змін свідчить про формування наукової школи та становить безумовний інтерес для історії науки, оскільки дозволяє простежити від випуску до випуску формування поглядів авторів на досліджуваний об'єкт, сприйняття ними нової наукової інформації, вироблення професійних навичок, здатності переоцінювати власні погляди і таке ін. З урахуванням вищесказаного, можемо сміливо стверджувати не оцінне значення 22-х випусків наукових збірників, присвячених роботам новобудовних експедицій ДНУ як важливого джерела вивчення минулого Придніпровського краю.

Однією з важливих для історії України є пізньокочівницька проблематика, яка представлена 17-ма присвяченими їй публікаціями та присутністю у 7-х колективних працях за матеріалами розкопок [1; 2; 5–13; 17–29]. За своїм географічним положенням Степова Україна входить до величезної, «найбільшої не

^{*} Хочу висловити щирі слова подяки д. і. н., проф. ДНУ І. Ф. Ковальовій та с. н. с. В. М. Шалобудову за консультації та допомогу у проведенні дослідження.

тільки в Євразії, но и во всем мире сплошной полосы районов, удобных для кочевника-скотовода... Эту сплошную полосу степей и травянистых пустынь назовем, по характеру ее картографических очертаний и по крайним рубежам простирания, хингано-карпатским «прямоугольником стезей», – писав видатний вчений П. Савицький у статті 1927 р. «О задачах кочевниковедения» [15, с. 206]. Починаючи з доби «великого переселення народів» (5 ст.) і по пізньє середньовіччя в степах України постійно перебували кочові народи, які взаємодіяли із слов'янським населенням Лісостепу, в подальшому – Київською Руссю. Оцінюючи їх, той же П. Савицький в листі до Л.М. Гумільова писав: «Кто умеет учитывать мощь организационной идеи, скажет, что история кочевников от древних хунну в эпоху до нашей эры и до монголов XIII–XIV вв. (и даже позже) никак не отстает по размаху и внутренней насыщенности ни от греко-римской, ни от мусульманской» [14, с. 209]. Однак народжене ще за сивої давнини негативне ставлення до неземлеробських народів-кочівників Степу як змістилища дикунства та варварства, лютої вдачі, руйнуючих «порядок» позначилося на поглядах і було закріплене авторами XVIII ст., творцями універсальних концепцій історії, філософії, моралі та політики [3].

Активне археологічне вивчення кочівників Українського Степу X–XIV ст. почалося тільки в кінці XIX ст. із розкопок і публікацій окремих курганів та комплексів Н.Е. Бранденбургом, Д.Я. Самоквасовим, Д.І. Яворницьким, В.А. Городцовим та ін. [10]. Центральним питанням було співвідношення тих або інших кочівницьких комплексів з відомими за літописами групами племен: печенігами, торками, половцями, чорними клобуками та ін. Загальне уявлення про надзвичайну різноманітність типів поховальних пам'яток пізніх кочівників вперше дав О.А. Спіцин в роботі «Татарські кургани» [16], в якій спробував простежити прямий зв'язок між певним типом поховання та відомими за писемними джерелами племенами, не допускаючи, однак, думки, як відзначає відомий дослідник радянського періоду Г.А. Федоров-Давидов, що одне і те ж плем'я могло застосовувати одночасно декілька обрядів поховання, і, навпаки, різним племенам могли належати однотипні за обрядом поховання. Відзначаючи слабкість даного підходу через відсутність урахування типології речового матеріалу, Г.А. Федоров-Давидов запропонував нову систему, засновану на типологічній класифікації супровідного речового матеріалу, що передбачає визначення взаємозустрічності різних типів та виділення датуючих [16].

Вагомий внесок у вивчення кочівницьких старожитностей нашого краю був зроблений видатним вченим, істориком та археологом Д.І. Яворницьким. Напередодні XIII Археологічного з'їзду (Катеринослав, 1905) ним були опубліковані матеріали 23 кочівницьких курганів, а в 1929 р. – складено «Мапу археологічних розкопок тюрської культури на терені Дніпропетровщини» з визначенням пунктів, в яких були проведені розкопки поховань пізніх кочівників [30, с. 210].

Новий імпульс археологічні дослідження у Північностеповому Подніпров'ї одержали у 70-х рр. XX ст., коли масове меліоративне будівництво загрожувало знищенням тисяч пам'яток, переважно курганів. Сьогодні вже неможливе цілісне уявлення про культуру середньовічних тюркомовних кочівників півдня Східної Європи без звернення до пам'яток, відкритих постійнодіючою новобу-

довною археологічною експедицією ДНУ (під керівництвом І.Ф. Ковальнової), яка проводила розкопки по трасах зрошувальних систем в Дніпропетровській області з 1972 по 1996 рр. Традиційна для катеринославсько-дніпропетровської історичної школи Д.І. Яворницького проблематика одержала розвиток в роботах В.М. Шалобудова, який об'єднав молодих дослідників: А.П. Безверхого, П.П. Лісничого, В.І. Кудрявцеву, Н.А. Рябіну, В.Н. Яремаку. В працях В.М. Шалобудова та його помічників розглянуті етнічна належність і датування кочівницьких поховань, проаналізований матеріальний комплекс та особливості поховального обряду [1; 2; 17–19; 21; 24–28]. Окремо були розглянуті поховання у так званих «гратчастих трунах», котрі визначено як зйомні кузови легких колісних возів [22]. Дві статті присвячені семантиці гривн, що зустрічаються в поховальних комплексах у розпрямленому вигляді [20; 29]. Історії дослідження кочівницьких пам'яток і становлення кочівникознавства присвячена стаття В.М. Шалобудова та П.П. Лісничого [10].

Всього за роки роботи новобудовної експедиції ДНУ джерельна база поповнилася 150 пізньокочівницькими похованнями, що дозволяють висвітлити проблему освоєння кочівниками території сучасної Дніпропетровської області [23]. Співробітниками експедиції описано 77 поховальних пам'яток, які отримали відображення у складеній автором карті (рис. 1). За етнічною належністю вони розподіляються наступним чином: 1 – хозарське, 10 – торкопеченізьких, 38 – половецьких, 9 – золотоординських, 2 – ногайських, 17 – з не встановленою точно етнічною належністю. На карті візуально виділяються три райони найбільшого зосередження кочівницьких поховань: 1 – Орільсько-Самарське межиріччя; 2 – прилеглі до нього східні райони Дніпропетровської області; 3 – степове Правобережжя. Зважаючи на різноманітність пам'яток у культурному та типологічному відношенні, подальший їхній опис проведений за виокремленими районами, а всередині них – у хронологічній послідовності.

У межиріччі Орілі та Самари було відкрито 33 кочівницьких поховання, з яких 1 – хозарське, 3 – печенізьких, 1 – гузо-торчеське, 9 – половецьких, 9 – золотоординських, 10 – не піддаються точному етнічному визначенню.

За хронологічні межі 10–14 ст. виходить тільки одне поховання, відкрите біля с. Заплавка (№ 1^{*}). Небіжчик був покладений на спину у північно-західній орієнтації. В могилі були знайдені кістки кінцівок і череп коня – так зване «чучело». Супроводжуючий інвентар включав парні залізні вісімкоподібні стремена, короткий двосічний меч, залізні пряжки від ремня та портупей, бронзові накладки поясного набору, фрагмент залізного черешкового ножа з прямою спинкою та кресальний кремій. Залучаючи широкий круг аналогій, В. М. Шалобудов [18], датує дане поховання 8 ст., розглядаючи його як свідчення пересування через Поорілля племен праболгар або хозар.

Три печенізькі поховання (№ 2–4) були досліджені біля с. Ковпаківка [26]. Вони датуються X–XI ст. і здійснені за характерним для печенігів похова-

* У дужках наводиться номер поховання за таблицею 1, де міститься інформація про місце знаходження пам'ятки, рік її дослідження, номери курганної групи, кургану та поховання, датування, етнічну належність та посилання на публікації.

льним обрядом: в дубовій колоді (№ 2, 3), витягнуті на спині у західній орієнтації. Всі троє похованих супроводжувалися «чучелами» коней. Інвентар представлений предметами кінської зброї, зброєю, прикрасами, а також посудом. На відміну від попередніх, поховання у с. Бузівка (№ 5) супроводжувалося цілим остовом коня, що дозволило датувати його початком 12 ст. Подібні поховання могли належати торкам або представникам чорноклобуцького союзу [26].

9 половецьких поховань були відкриті в курганах біля сс. Новопідкряж (№ 9), Минівка (№ 7, 8), Ковпаківка (№ 6), Пролетарське (№ 11), Котовка (№ 13, 14), Соколове (№ 12) та м. Підгородне (№ 10). Поховання здійснені в колодах або «гратчастих трунах», і майже всі супроводжувалися похованням коня або його «чучела» та інвентарем, який залежав від статі померлого та його соціального стану. В орієнтації небіжчиків переважає північно-східний та східний напрямок (7 поховань), і лише в двох випадках мала місце західна орієнтація. Особливим багатством вирізняється поховання № 9. У небіжчика лицевий відділ черепа закривали залишки маски з червоного шовку на шкіряній основі з мідним нагубником. Збереглися також залишки одягу: шовкової сорочки, парчевого каптана, головного убору з чорного каракулю із залізним конічним шишаком, шкіряних штанів та чобіт. Померлого супроводжував інвентар: срібна миска, золота сережка, багато прикрашений пояс, шабля в піхвах, прикрашених срібними бляхами з гравійованим орнаментом, берестяний сагайдак зі шкіряними аплікаціями, в якому знаходилися дерев'яна лічильна бирка та стріли. Біля південної стінки могили лежали парні стремена, кістяні накладки сідла та фрагменти кільчастих вудил [25]. Протилежністю йому є поховання біля с. Минівка (№ 8), повна відсутність інвентарю в якому, на думку авторів розкопок [25], свідчить про залежний стан похованого.

Слід зазначити також поховання біля м. Підгородне (№ 10), в якому була знайдена розпрямлена срібна гривна, вкладена до правої руки небіжчика. В ряді статей В.М. Шалобудова таке використання нашійної прикраси – гривни – розглядається як свідчення високого рангу її власника [20; 29].

До золотоординського періоду відносяться 9 поховань, відкритих біля сс. Чаплинка (№ 15), Котовка (№ 16–22) і Дмухайлівка (№ 23). Могильник біля с. Котовка складався з 4 курганів, що містили 7 поховань. Схожість обряду та інвентарю дозволяє стверджувати, що могильник функціонував до 13–14 ст.; антропологічний матеріал засвідчує одноетнічність похованих, які мають виражені монголоїдні риси [17].

У деяких випадках зруйнованість поховань та відсутність датуючих предметів виключають можливість етнічних визначень. До них відносяться 10 поховань з курганів біля сс. Бузівка (№ 25), Котівка (№ 28–30), Заплавка (№ 26–27), Ковпаківка (№ 31), Пролетарське (№ 32–33) та Олександрівка (№ 24). Ці поховання можна ідентифікувати лише умовно. Так, здійснені у західній орієнтації, в колоді, у супроводі «чучела» коня можуть бути віднесені до печенізько-торчеських, тоді як здійснені у «гратчастій труні» зі східною орієнтацією – до половецьких.

Рис. 1. Карта Дніпропетровської області із позначенням пізньокочівницьких поховань (за матеріалами експедицій ДНУ)

У східних степових районах Дніпропетровської області досліджено 27 пізньокочівницьких поховань, з яких 5 – торко-печенізьких, 18 – половецьких, 4 – не піддаються точному етнічному визначенню. Торко-печенізькі поховання були знайдені біля сс. Великомихайлівка (№ 34–36), Вербки (№ 37) та Суха Калина (№ 38), причому поховання № 35 та 36 являли собою кенотафи³, в яких знаходилися лише «чучела» коней.

18 половецьких поховань відкрито біля сс. Філія (№ 56), Великомихайлівка (№ 39–44), Петропавлівка (№ 48, 49), Вербки (№ 45), Преображенка (№ 50–55), Дубовики (№ 46) та м. Павлоград (№ 47). Невстановленою є культурна належність поховань біля сс. Вербки (№ 59), Богуслав (№ 58), Богданівка (№ 57) та Жемчужне (№ 60). Але за присутністю «гратчастої труни» поховання № 60 можна віднести до половецьких, тоді як поховання № 57, здійснене в колоді, скоріш за все, належало представнику торко-печенізького союзу.

На Правобережжі було досліджено 17 поховань, з яких 1 – печенізьке, 11 – половецьких, 2 – ногайських, 3 – з не встановленою точно етнічною належністю. Єдине печенізьке поховання (№ 61) було відкрите біля с. Кам'янка. Небіжчик лежав на спині головою на захід. В могилі знайдені дві накладки від пояса (на одній збереглося зображення людини в халаті), ніж в дерев'яних піхвах, кістяні накладки лука, залишки сагайдака з трьома стрілами. За відсутністю в похованні кісток коня та аналогіями накладкам лука може бути датоване XII ст. [2].

Половецькі поховання на Правобережжі Дніпра досліджені біля сс. Шолохове (№ 72), Мар'янське (№ 67), Кам'янка (№ 66), Миколаївка (№ 68, 69), Широке (№ 71), Василівка (№ 62), Чапаївка (№ 70) та Зелений Гай (№ 63–65). З них тільки в одному (№ 69) присутнє чучело коня. Поховання здійснене в дубовій колоді в західній орієнтації. Ці ознаки могли б свідчити на користь печенізької належності поховання, проте знахідка розпрямленої гривни дозволяє віднести його до половецьких і датувати кінцем 12–13 ст. [2]. У даній групі поховань переважає східна (іноді з відхиленням на північ) орієнтація, проте поряд з нею зустрічається південно- та північно-західна. В цьому простежується сприйняття пізніми половцями окремих рис татаро-монгольського поховального обряду. Відсутність в більшості могил кісток коня дозволяє датувати їх XIII–XIV ст. У 4-х випадках (№ 62, 67, 68, 72) насипи курганів були оточені крєпідами з каменю, що є характерною відмінністю від однокультурних насипів лівого берега Дніпра. Для пояснення причин такої особливості В.М. Шалобудов висунув гіпотезу наслідування традицій курганного будівництва більш раннього часу [19].

У кургані біля с. Кам'янка було досліджено два одночасних поховання (№ 73, 74), одному з яких належав знайдений у насипу кам'яний надгробок [2]. Небіжчики лежали простягнутими на спині в західній орієнтації. Через обмаль інвентарю поховання не отримали точного датування, проте обкладка насипу камінням, відсутність кісток коня та типологія надгробку дали можливість припустити, що вони були здійснені в золотоординський період. За сучасним визначенням, ці поховання належать до ногайських.

³ Могили, в яких відсутні поховання. Споруджувалися у пам'ять про загиблих, чиї тіла з якихось причин не було змоги поховати.

Через пограбування та обмаль інвентарю залишилась невстановленою етнічна належність поховань біля сс. Борисівка (№ 75) та Новоолександрівка (№ 76, 77). Завершуючи огляд пізньокочівницьких пам'яток, необхідно відзначити більш пізнє освоєння території Правобережжя та меншу щільність її заселення в порівнянні з Лівобережжям.

Таким чином, зроблена нами спроба виокремлення із загального масиву досліджених за роки робіт новобудовної експедиції ДНУ пам'яток поховань середньовічних кочівників, опублікованих у наукових виданнях експедиції, принесла очікувані результати. Крім загального обліку, стало можливим виділення трьох основних районів їхнього зосередження; а також групування в залежності від етнічної належності та хронології. Крім того, стаття є першою після 1924 р. зведеною працею, присвяченою кочівникам X–XIV ст., що мешкали на території Дніпропетровщини та приймали безпосередню участь в етнічних процесах, які призвели до появи «людини прикордоння» – запорозького козацтва.

Таблиця 1.

**Пізньокочівницькі поховання Дніпропетровської області
(за матеріалами експедицій ДНУ)**

№	Населений пункт	Район	Рік дослідж.	Кург. гр.	Кург.	Похо-вання	Датування, ст.	Етнічна належність	Посилання
1	Заплавка	Магдалинівський	1981	1	5		8	хозари	[18]
2	Ковпаківка	Магдалинівський	1980	26	1	1	10–11	печеніги	[26], [23]
3	Ковпаківка	Магдалинівський	1980	26	3	3	10	печеніги	[26], [23]
4	Ковпаківка	Магдалинівський	1980	27	3	1	10–11	печеніги	[26]
5	Бузівка	Магдалинівський	1980	29	6		11–14	торки, чорні	[26]
6	Ковпаківка	Магдалинівський	1980	27	5	1	11–13	половці	[26]
7	Минівка	Царичанський	1979	17	3	1	14	половці	[25]
8	Минівка	Царичанський	1979	17	3	2	14	половці	[25]
9	Новопідкряж	Царичанський	1975	1	6	1	14–15	половці	[25]
10	Підгородне	Дніпропетровський	1973	10	12	1	кін. 11–сер. 13	половці	[29]
11	Пролетарське	Магдалинівський	1980	30	14	6	13–14	половці	[26]
12	Соколове	Новомосковський	1979	4	3	11	12 – поч. 13	половці	[23]
13	Котовка	Магдалинівський	1981	1	8	1	13–15	половці	[17], [8]
14	Котовка	Магдалинівський	1981	1	8	2	14	половці	[17], [8]
15	Чаплинка	Магдалинівський	1983	1	2	3	14	золотоординці	[23]
16	Котовка	Магдалинівський	1981	3	2	1	12–14	золотоординці	[17], [23]
17	Котовка	Магдалинівський	1981	3	2	2	12–13	золотоординці	[17]
18	Котовка	Магдалинівський	1981	3	2	3	12–14	золотоординці	[17]
19	Котовка	Магдалинівський	1981	3	3	1	14	золотоординці	[17]
20	Котовка	Магдалинівський	1981	3	4	1	14	золотоординці	[17]
21	Котовка	Магдалинівський	1981	3	4	2	14	золотоординці	[17]
22	Котовка	Магдалинівський	1981	3	5	1	14	золотоординці	[17]
23	Дмухайлівка	Магдалинівський	1981	1	6	1	кін. 14	золотоординці	[24]
24	Олександрівка	Новомосковський	1979	2	2	11		не встановле-	[6]
25	Бузівка	Магдалинівський	1978	3	4	1		не встановле-	[12]
26	Заплавка	Магдалинівський	1981	1	4	4		не встановле-	[8]
27	Заплавка	Магдалинівський	1981	1	5	3		не встановле-	[8]
28	Котовка	Магдалинівський	1981	1	4	3		не встановле-	[8]
29	Котовка	Магдалинівський	1981	1	10	2		не встановле-	[8]
30	Котовка	Магдалинівський	1981	2	2	2		не встановле-	[8]
31	Ковпаківка	Магдалинівський	1980	26	4	7		не встановле-	[26]
32	Пролетарське	Магдалинівський	1980	30	5	8	10–11	не встановле-	[26]

33	Пролетарське	Магдалинівський	1980	30	9	7	11–12	не встановле-	[26]
34	Великомихайлі-	Покровський	1983-84	2	3	1	10	печеніги	[28]
35	Великомихайлі-	Покровський	1983-84	2	2	3	10–11	печеніги-	[28]
36	Великомихайлі-	Покровський	1983-84	4	2	1	10–11	печеніги-	[28]
37	Вербки	Павлоградський	1989	1	10	1	9–10	печеніги	[13]
38	Сухая Каліна	Синельниковський	1982	1	1	1	11	торки, чорні	[29]
39	Великомихайлі-	Покровський	1983-84	2	1	2	12 – поч. 13	половці	[28]
40	Великомихайлі-	Покровський	1983-84	1	5	2	кін.12 – поч.13	половці	[28]
41	Великомихайлі-	Покровський	1983-84	1	5	1	11–13	половці	[28]
42	Великомихайлі-	Покровський	1983-84	1	4	1	12 – поч.13	половці	[28]
43	Великомихайлі-	Покровський	1983-84	4	3	6	12–13	половці	[28]
44	Великомихайлі-	Покровський	1983-84	4	1	3	10–12	половці	[28]
45	Вербки	Павлоградський	1982	2	5	3	сер. 13	половці	[23], [29]
46	Дубовики	Васильківський	1988-89	1	1	3	кін.13 – поч. 14	половці	[20]
47	Павлоград	Павлоградський	1988-89	1	7	1	кін.13 – поч. 15	половці	[20]
48	Петропавлівка	Павлоградський	1988-89	5	1	2	12	половці	[23], [20]
49	Петропавлівка	Павлоградський	1988-89	4	2	2	12	половці	[23], [20]
50	Преображенка	Павлоградський	1983	2	1	1	11–12	половці	[5]
51	Преображенка	Павлоградський	1983	2	1	3	10–11	половці	[5], [1]
52	Преображенка	Павлоградський	1983	2	2	5	12 – поч.13	половці	[5]
53	Преображенка	Павлоградський	1983	2	2	7	12 – поч.13	половці	[5]
54	Преображенка	Павлоградський	1983	2	2	8	12 – поч.13	половці	[5]
55	Преображенка	Павлоградський	1983	2	2	12	12 – поч.13	половці	[5]
56	Філія	Межівський	1989	1	3	1	13–14	половці	[21]
57	Богданівка	Павлоградський					9–12	не встановле-	[23]
58	Богуслав	Павлоградський		1	25	1	кін.11 – сер.13	не встановле-	[23]
59	Вербки	Павлоградський	1989	1	1	1	13–14	не встановле-	[13]
60	Жемчужне	Павлоградський	1986	1	5	3	11–13	не встановле-	[23]
61	Кам'янка	Апостолівський	1986	4	1	1	12	печеніги	[2]
62	Василівка	Солонянський	1989	2	6	1	13–14	половці	[2]
63	Зелений Гай	Широківський	1999	1	3	10	II пол. 13	половці	[9]
64	Зелений Гай	Широківський	1999	1	4	1	13–14	половці	[9]
65	Зелений Гай	Широківський	1999	1	6	9	14	половці	[9]
66	Кам'янка	Апостолівський	1986	4	4	1	11–12	половці	[2]
67	Мар'янське	Апостолівський	1979	2	4	1	13–14	половці	[2], [19]
68	Миколаївка	Дніпропетровський	1983		2	1	14	половці	[2; 19; 23]
69	Миколаївка	Дніпропетровський	1984	1	4	5	кін.12 – 13	половці	[2], [29]
70	Чапаївка	Широківський	1990		1	3	13–14	половці	[22]
71	Широке	Солонянський	1986	1	4	1	кін. 13 – 14	половці	[2]
72	Шолохове	Нікопольський	1976	1	6	1	кін. 13 – 14	половці	[2], [19]
73	Кам'янка	Апостолівський	1986	5	1	1	13–14	ногайці	[2]
74	Кам'янка	Апостолівський	1986	5	1	2	13–14	ногайці	[2]
75	Борисівка	Нікопольський	1992	1	3	1		не встановле-	[11]
76	Новоолександр-	Дніпропетровський	1989	1	3	2		не встановле-	[7]
77	Новоолександр-	Дніпропетровський	1989	3	7	1		не встановле-	[7]

Бібліографічні посилання:

1. Безверхий А.П. Датировка и этническая принадлежность кочевнического погребения у с. Преображенка // Исследования по археологии Поднепровья. – Д., 1990. – С. 119–123.
2. Безверхий А.П. Средневековые кочевнические памятники Правобережья Днепра // Проблемы археологии Поднепровья (далі: ПАП). – Д., 1991. – С. 119–130.
3. Гумилев Л.Н. Черная легенда. – М., 1994.
4. Ковалева И.Ф. 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского национального университета // ПАП. – Д., 2002. – С. 3–23.
5. Ковалева И.Ф., Андросов А.В., Мухопад С.Е., Шалобудов В.Н. Раскопки в Среднем При-

- орелье // ПАП. – Д., 1985. – С. 3–26.
6. Ковалева И.Ф., Марина З.П. Раскопки курганов эпохи бронзы в Нижнем Присамарье // Курганы Степного Поднепровья. – Д., 1980. – С. 3–17.
 7. Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // ПАП. – Д., 1995. – С. 4–35.
 8. Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Никулкин И.А., Яремака В.Н. Могильники эпохи бронзы на р. Заплавка в Среднем Приорелье // Древности Степного Поднепровья. – Д., 1983. – С. 4–18.
 9. Лесничий П.П. Позднекочевнические погребения у с. Зеленый Гай на р. Ингулец // ПАП – Д., 2002. – С. 112–123.
 10. Лесничий П.П., Шалобудов В.Н. К истории изучения позднекочевнических древностей Северного Поднепровья // ПАП – Д., 2003. – С. 100–117.
 11. Марина З.П., Гусак О.А., Лохмаков Д.Н., Тесленко Д.Л. Исследование курганов у с. Борисовка Никопольского района // ПАП. – Д., 1993. – С. 46–62.
 12. Марина З.П., Костенко В.И., Никитин С.В. Курганный могильник у с. Бузовка // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Д., 1981. – С. 4–18.
 13. Марина З.П., Ромашко В.А., Фещенко Е.Л., Войтюк П.В. Курганный могильник у с. Вербки // Исследования по археологии Поднепровья. – Д., 1990. – С. 22–38.
 14. Письмо П. Савицкого Л. Гумилеву (1957). – Цит. по кн.: Лавров С.Б. Лев Гумилев. Судьба и идеи. – М., 2007.
 15. Савицкий П.О. Задачах кочевниковедения. – Прага, 1928. – Цит. по кн.: Лавров С.Б. Лев Гумилев. Судьба и идеи. – М., 2007.
 16. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М., 1966.
 17. Шалобудов В.Н. Позднекочевнический могильник XIV в. у с. Котовка // Древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н. э.). – Д., 1982. – С. 60–68.
 18. Шалобудов В.Н. Погребение кочевника VIII в. у с. Заплавка // Древности Степного Поднепровья. – Д., 1983. – С. 67–68.
 19. Шалобудов В.Н. Кочевнические курганы Правобережья Днепра (по материалам экспедиции ДГУ) // ПАП. – Д., 1984. – С. 166–173.
 20. Шалобудов В.Н. Еще раз о находках распрямленных гривен в половецких погребениях // Исследования по археологии Поднепровья. – Д., 1990. – С. 107–119.
 21. Шалобудов В.Н. Парадное седло из кочевнического погребения у с. Филия // ПАП. – Д., 1991. – С. 110–119.
 22. Шалобудов В.Н. Повозка из кочевнического погребения у с. Чапаевка // ПАП. – Д., 1992. – С. 113–119.
 23. Шалобудов В.Н. Позднекочевнические погребения с керамикой (по материалам экспедиции ДГУ) // ПАП. – Д., 1993. – С. 91–104.
 24. Шалобудов В.Н., Андросов А.В., Мухопад С.Е. Раскопки курганов у с. Дмухайловка // Древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н. э.). – Д., 1983. – С. 19–27.
 25. Шалобудов В.Н., Кудрявцева И.В. Кочевнические погребения Среднего Приорелья // Курганы Степного Поднепровья. – Д., 1980. – С. 90–97.
 26. Шалобудов В.Н., Кудрявцева И.В. Позднекочевнические погребения Приорелья // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Д., 1981. – С. 94–100.
 27. Шалобудов В.Н., Рябина Н.А. Миниатюрная каменная скульптура половецкого времени // ПАП. – Д., 1995. – С. 134–138.
 28. Шалобудов В.Н., Яремака В.Н. Кочевнические захоронения X–XII вв. на р. Волчьей // ПАП. – Д., 1985. – С. 138–153.
 29. Шалобудов В.Н., Яремака В.Н. Гривны в погребениях средневековых кочевников // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Д., 1987. – С. 128–135.
 30. Яременко І.І. Археологія в житті і науковій спадщині академіка Д.І. Яворницького. – Дис... канд. істор. наук. – Д., 1994.